

«Абуджаная» этнічнасць ці рэгіянальны сепаратызм?

Нечаканыя вынікі перапісу насельніцтва ў Польшчы

Аляксей ІВАНОЎ, аспірант

Навуковы кіраўнік –
БУХАВЕЦ Алег Рыгоравіч,
доктар гістарычных
навук, прафесар

Грамадскасць Польшчы працягвае актыўна абмяркоўваць вынікі перапісу насельніцтва, праведзенага ў гэтай краіне ў 2011 годзе. Павышаная цікаўнасць да скупых статыстычных звестак невыпадковая – перапіс паказаў, што ў суседняй з Беларуссю дзяржаве назіраецца тэндэнцыя да скарачэння колькасці прадстаўнікоў тытульнай нацыі пры некаторым павелічэнні насельніцтва асобных этнічных груп і нацыянальных меншасцей.

Галоўнай жа нечаканасцю перапісу-2011 стала значнае павелічэнне грамадзян, якія адносяць сябе да сілезцаў – не адлюстраванай у польскім заканадаўстве этнічнай групы.

Паводле афіцыйных даных [1], насельніцтва Польшчы з моманту правядзення папярэдняга перапісу 2002 года [2] павялічылася на 270 тыс. чалавек. Разам з тым колькасць прадстаўнікоў тытульнай нацыі скарацілася амаль на 3 %, або на 900 тыс. чалавек. Нельга сказаць, што краіна перажывае міграцыйны бум: доля мігрантаў і прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей застаецца фактычна на ўзроўні статыстычнай пагрэшнасці. Проста пэўная частка польскага грамадства перастала адчуваць сябе палякамі, і на палітычную арэну пачалі выходзіць новыя актэры – грамадзяне,

прадстаўнікі этнічных груп, якія звярнуліся да сваіх гістарычных каранёў. Пры гэтым іх погляды відавочна выходзяць за межы праблем захавання сваёй культурнай адметнасці, а часам нагадваюць праявы яўнага сепаратызму.

Польскае заканадаўства вылучае этнічныя і нацыянальныя меншасці. Да першай катэгорыі належаць этнічныя групы, якія пражываюць на тэрыторыі краіны і не маюць сваіх дзяржаўных утварэнняў за межамі Польшчы (напрыклад, лэмкі, кашубы). Да другой – украінцы, беларусы, немцы – аўтахтоны ў шэрагу польскіх рэгіёнаў. Згодна з перапісам 2011 года, у Польшчы павялічылася колькасць грамадзян, якія ідэнтыфікуюць сябе як кашубы і лэмкі, значна павялічылася і колькасць польскіх грамадзян, якія вызначаюць сябе сілезцамі. Гэтая этнічная група з пункту гледжання заканадаўства не з'яўляецца ні этнічнай, ні нацыянальнай [3].

Незалежныя польскія эксперты ў галіне сацыялогіі і паліталогіі зазначаюць, што рост колькасці прадстаўнікоў этнічных меншасцей і асобных этнічных груп у першую чаргу звязаны са змяненнямі метадыкі правядзення самога перапісу. Так, падчас перапісаў у Польшчы з 1950 па 2002 год пытанне аб этнічнай прыналежнасці фактычна не ставілася – цікавіліся выключна нацыя-

ПРА АЎТАРА

ІВАНОЎ Аляксей Аляксандравіч.

Нарадзіўся ў 1985 годзе ў г. Маладзечне Мінскай вобласці.

У 2009 годзе скончыў гістарычны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, у 2010 годзе – магістратуру гэтага факультэта.

З 2010 года – аспірант кафедры паліталогіі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта.

З 2012 года працуе асістэнтам на кафедры паліталогіі БДЭУ.

Сфера навуковых інтарэсаў: нацыянальная і этнічная палітыка краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы канца XX – пачатку XXI стагоддзя.

нальнасцю. Гэта значыць, што прадстаўнікі рэгіянальных этнічных груп аўтаматычна запісваліся палякамі. Такая практыка ў поўнай меры адпавядала палітычнай стратэгіі польскага кіраўніцтва на пабудову ўнітарнай, манаэтнічнай дзяржавы з абсалютным дамінаваннем тытульнай польскай этнічнай групы [4].

Пры гэтым варта зазначыць, што напярэдадні Другой сусветнай вайны Польшча была шматнацыянальнай краінай. Паводле перапісу 1938 года, палякі складалі 65 % ад усяго насельніцтва, украінцы – 15 %, яўрэі – 10 %, беларусы – 6 % і звыш 2 % – немцы [5]. Нягледзячы на афіцыйны статус, гэтыя лічбы выклікаюць пэўныя сумненні. І найперш адносна беларусаў, якія пражывалі ў даваеннай Польшчы. На самай справе нашых суайчыннікаў было значна больш, бо на час перапісу заходнебеларускія тэрыторыі яшчэ ўваходзілі ў склад польскай дзяржавы.

Зразумела, што пасля аб'яднання Заходняй Беларусі з БССР, пасля далучэння да СССР заходнеўкраінскіх тэрыторый колькасць прадстаўнікоў гэтых нацыянальных меншасцей у Польшчы значна скарацілася. Вялікія страты панесла яўрэйскае насельніцтва, якое стала ахвярай нацысцкай палітыкі генацыду. Менавіта на польскай тэрыторыі размяшчаліся самыя буйныя лагеры смерці і гета. Прадстаўнікі ж нямецкай меншасці ў пасляваенны час трапілі разам са сваімі суайчыннікамі з Сілезіі і часткі Судэтаў, далучаных да Польшчы па выніках Патсдамскай канферэнцыі, пад прымусовае высяленне. Таму зусім нядзіўна, што па выніках першага пасляваеннага перапісу колькасць палякаў склала больш як 97 % [5]. Астатнія 3 % прыпадалі на прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей, а пра існаванне этнічных груп гаворка не ішла ўвогуле.

З пачаткам працэсу дэмакратызацыі грамадства і асабліва пасля распаду сацыялістычнага блока прадстаўнікі рэгіянальных этнічных груп у Польшчы ўсё часцей пачалі заяўляць аб сваёй адметнасці і праве на самавызначэнне. І толькі перапіс 2002 года ўпершыню даў магчымасць ім гучна сказаць аб сваім існаванні [2]. Каля 6 тыс. чалавек аднеслі тады сябе да этнічнай групы лэмкаў, 17 тыс. – да кашубаў і звыш 170 тыс. польскіх грамадзян вызначыліся як сілезцы.

Але такія вынікі не задаволілі грамадскія аб'яднанні, якія прадстаўляюць згаданыя этнічныя групы. Паводле слоў іх актывістаў, афіцыйныя лічбы не адпавядалі рэчаіснасці і былі заніжаны ў разы. Галоўную прычыну яны бачылі ў недасканаласці самой metodyki перапісу, калі грамадзянін можа назваць толькі адну сваю этнічную прыналежнасць. Маўляў, гэта не дазволіла вызначыць субэтнічную прыналежнасць, а таксама стварала пэўныя цяжкасці для тых, хто мае мяшанае паходжанне і адчувае аднолькавую блізкасць да некалькіх этнічных супольнасцей. Па патрабаванні нацыянальных і этнічных арганізацый пры падрыхтоўцы да новага перапісу былі ўнесены значныя змяненні ў яго метадыку, асабліва па пытаннях, што тычацца этнанацыянальнай структуры грамадства.

Падчас правядзення апошняга перапісу польскія грамадзяне атрымалі права называць сваю двайную этнічную прыналежнасць (напрыклад, украінска-польскую, польска-сілезскую і г.д.). Менавіта магчымасць дэклараваць сваё двайное паходжанне, на думку сацыёлагаў, заахвоціла многіх грамадзян Польшчы ўспомніць пра свае карані. Вынікам змяненняў metodyki правядзення перапісу стаў значны рост колькасці, у першую чаргу, прадстаўнікоў рэгіянальных этнічных груп. Паводле даных перапісу 2011 года, ужо 10 тыс. чалавек вызначылі сябе лэмкамі, 228 тыс. – кашубамі і звыш 800 тыс. – сілезцамі. Пры гэтым больш за 400 тыс. з апошняй катэгорыі пазначылі, што гэта іх асноўная этнічная прыналежнасць [1]. Якраз феномен сілезцаў больш за ўсё зацікавіў вучоных і палітыкаў і ў самой Польшчы, і за яе межамі.

Як вядома, Сілезія знаходзіцца на памежжы Польшчы, Германіі і Чэхіі і з'яўляецца поліэтнічным рэгіёнам, дзе пераважае славянскае і нямецкае насельніцтва. Адносна жыхароў гэтага рэгіёна – сілезцаў – нельга адназначна сказаць хто яны: ці то анямечаныя славяне, ці то славянізаваныя немцы, таму што праяў абедзвюх культур тут амаль пароўну. Тым часам Ежы Гаржэлік, лідар «Руху за аўтаномію Верхняй Сілезіі», адназначна заяўляе: «Я – сілезец, я – не паляк». І тут паўстае заканамернае пытанне: чаго больш у гэтай заяве – «абуджанай» этнічнасці ці палітычнай правакацыі, накіраванай на дэстабілізацыю польскага

грамадства? Каб разабрацца з гэтым, трэба прааналізаваць дзейнасць і праграму згаданага грамадскага аб'яднання.

«Рух за аўтаномію Верхняй Сілезіі» быў створаны яшчэ ў 1990 годзе, але да пачатку новага тысячагоддзя заставаўся даволі маргінальнай суполкай. У 2001 годзе арганізацыя была афіцыйна зарэгістравана і праз два гады яе ўзначаліў Ежы Гаржэлік. З гэтага часу «Рух» і пачынае весці актыўную культурную і, самае галоўнае, палітычную дзейнасць, мэта якой – атрыманне Верхняй Сілезіі аўтаномнага статусу ў складзе Польшчы. Праўда, тут паўстае шэраг даволі складаных задач. У першую чаргу неабходна дабіцца прызнання польскім грамадствам і кіраўніцтвам краіны самога факта існавання асобнага сілезскага этнасу. Для вырашэння гэтай задачы Ежы Гаржэлік і яго папличнікі ўжо неаднаразова звярталіся як у польскія дзяржаўныя ўстановы (парламент, асабіста да прэм'ера Дональда Туска), так і ў міжнародныя інстанцыі (Еўрапейскі суд па правах чалавека). Галоўнае патрабаванне – унесці сілезцаў у афіцыйны спіс этнічных меншасцей, што пражываюць у Польшчы. Аднак апошняй рэдакцыяй закона «Аб этнічных меншасцях і рэгіянальнай мове», прынятай у 2005 годзе, не зафіксавана ніякіх змяненняў. Згодна з ім, у Польшчы пражывае 9 нацыянальных і 4 этнічныя меншасці, – сілезцам зноў сярэд іх месца не знайшлося [3]. І гэта нягледзячы на тое, што працэс «абуджэння» сілезцаў распачаўся далёка не ўчора. Яшчэ ў 30-я гады XX стагоддзя чэшскім пісьменнікам Эрвінам Гоі была зроблена першая спроба кадыфікацыі сілезскай мовы. Прыхільнікі «Руху» працягваюць гэтую справу і ў нашы дні. Іх намаганнямі сілезская мова ўнесена ў міжнародны рэестр сусветных моў Бібліятэкі Кангрэса ЗША. Акрамя гэтага, гісторыкам Дарыюшам Ярчынскім выдадзена «Гісторыя сілезскага народа», у якой са спасылкай на гістарычныя крыніцы абгрунтоўваецца старажытнасць сілезскага этнасу [6]. Ствараючы сваю праграму «Аўтаномія-2020» і прапаноўваючы свае папраўкі ў Канстытуцыю Рэспублікі Польшча, Е. Гаржэлік спасылаецца на гістарычны вопыт і практыку існавання Сілезскай аўтаноміі ў 20–30-я гады XX стагоддзя, калі гэты рэгіён быў падзелены паміж Польшчай і Германіяй і ўсе пытанні, звязаныя з самакіраваннем, вырашаў мясцовы сейм, а

бюджэт фарміраваўся з мясцовых падаткаў [7].

Трэба заўважыць, што наяўнасць праграмы «Аўтаномія-2020» сама па сабе выходзіць далёка за межы праблемы «абуджэння» і захавання этнічнай самасвядомасці. Рэспубліка Польшча – унітарная дзяржава, і яе заканадаўствам не прадугледжана магчымасць надзялення правам аўтаноміі асобных тэрытарыяльных адзінак. Каб выканаць гэтае патрабаванне, давядзецца ўносіць змяненні ў канстытуцыю краіны, у форму дзяржаўна-тэрытарыяльнага ладу. У той ці іншай ступені гэта пагражае суверэнітэту і стабільнасці сучаснай Польшчы. Разам з тым Сілезія ў эканамічнай структуры Польшчы займае асаблівае месца. Невялікае па памеры Шлёнскае (Сілезскае) ваяводства (14-е месца ў краіне па тэрыторыі) дае звыш 13 % ВУП краіны. Гэтая тэрыторыя багатая на прыродныя рэсурсы, у першую чаргу на каменны вугаль. Акрамя таго, ёсць радовішчы цынку, свінцу, прыроднага газу, вапняку. Багаты гэты край і на рэкрэацыйныя рэсурсы (тэрмальныя крыніцы і мінеральная вада). Разнастайнасць сыравіннай базы дазволіла стварыць у рэгіёне цэнтр цяжкай прамысловасці. Трэба заўважыць, што тут сканцэнтравана і 12 % навукова-даследчага патэнцыялу краіны [8]. Але, нягледзячы на высокі ўзровень вытворчасці, ва ўмовах цэнтралізаванай эканамічнай палітыкі большая частка прыбытку паступае ў агульнадзяржаўны фонд, з якога атрымліваюць фінансаванне менш развітыя рэгіёны Польшчы, што не можа задавальняць фінансавую і палітычную сілезскую эліту. Нялепшым чынам адбіваецца такі падыход і на сярэднім узроўні жыцця насельніцтва. Ён хоць і вышэйшы за сярэдні па краіне, але не адпавядае рэальным магчымасцям.

Варта зазначыць, што новая фаза нарастання супярэчнасцей паміж уладамі і сілезцамі пачалася якраз пасля прызнання кіраўніцтвам Польшчы незалежнасці Косава [9]. Палітычныя лідары «Руху за аўтаномію Верхняй Сілезіі» атрымалі важкі козыр у сваёй палітычнай гульні. Калі польскія ўлады прызнаюць права іншай этнічнай групы не толькі на самавызначэнне, але і на стварэнне незалежнай дзяржавы шляхам выхаду цэлага рэгіёна са складу суверэннай Сербіі, то чаму яны адмаўляюць сілезцам у праве на аўтаномію і не прызнаюць акт існавання гэтай этнічнай групы?

Вырашэнне праблемы часткова ляжыць па-за межамі ўнутранай палітыкі і залежыць ад патрабаванняў і нормаў міжнароднага права, якія часам маюць супярэчлівы характар. З аднаго боку, мы бачым права нацый і этнасаў на самавызначэнне [10], з другога – права дзяржаў на захаванне суверэнітэту і непарушнасці сваіх межаў [11]. Аднак палітыка двайных стандартаў, якая дыктуецца пазіцыяй і інтарэсамі найбольш уплывовых краін, часам не дае магчымасці рэалізаваць адно права і замянае выканаць іншае. Прыкладаў нявырашаных этнічных канфліктаў, часам нават узброеных, толькі ў Еўрапейскім рэгіёне нам вядома нямала: Косава, Абхазія, Каталонія, Паўночная Ірландыя, Краіна Баскаў.

Акрамя таго, на стан спраў аказваюць уплыў сучасныя глабалізацыйныя і інтэграцыйныя працэсы. Пры гэтым пазіцыя большасці палітычных мысліцеляў і экспертаў другой паловы XX стагоддзя аб другаснай ролі этнічных фактараў у сістэме палітычных адносін на практыцы не знайшла пацвярджэння. Сучасныя глабалізацыйныя працэсы нярэдка выступаюць каталізатарам этнічнай і нацыянальнай мабілізацыі перад выклікамі сучаснасці. Ва ўмовах сусветнага эканамічнага крызісу і ў перыяд рэцэсіі больш развітыя рэгіёны часам не згаджаюцца быць донарамі для больш адсталых як на глабальным, так і на лакальным узроўні. Нявырашаныя этнічныя пытанні абвастраюць ступень канфлікту. Сёння яркім прыкладам уплыву фінансавых пытанняў на ўзровень этнічнай мабілізацыі і на рост колькасці прыхільнікаў пашырэння рэгіянальнай самастойнасці з'яўляецца польская Сілезія.

Інтэграцыйны фактар, у сваю чаргу, адыгрывае значную ролю ва ўмовах трансфармацыі постсацыялістычных грамадстваў. Польшча імкнецца не проста паспяхова інтэгравацца ў новую еўрапейскую прастору, але і заняць не апошнія месца на палітычнай карце Еўропы. Для гэтага кіраўніцтву краіны патрэбна па многіх параметрах мадэрнізаваць дзяржаўнае заканадаўства, дэмакратызаваць дзейнасць уласных палітычных інстытутаў з мэтай уніфікацыі з патрабаваннямі агульнаеўрапейскага заканадаўства. Наяўнасць нявырашаных этнічных пытанняў значна аддаляе Польшчу ад яе мэт. Пры гэтым фактар дэмакратызацыі грамадства пашырае магчымасці новых

▲ «Не паляк, не немец, а сілезец!» – лозунг маніфэстантаў у Катавіцах, цэнтры Шлёнскага ваяводства

сацыяльных і палітычных структур, у тым ліку і арганізацый, якія прадстаўляюць этнічныя і нацыянальныя супольнасці. Так, апошнім часам прадстаўнікі «Руху за аўтаномію Верхняй Сілезіі» дабіліся значных поспехаў у пашырэнні свайго прадстаўніцтва ў органах мясцовага самакіравання. Члены арганізацыі засядаюць у рэгіянальным парламенце ў якасці малодшых партнёраў партыі «Грамадзянская платформа», найбольш уплывовым палітыкам якой з'яўляецца прэм'ер-міністр Дональд Туск. На апошніх мясцовых выбарах, што адбыліся ў лістападзе 2010 года, «Рух» атрымаў 8,5 % галасоў. Для параўнання: у 2006 годзе гэты паказчык склаў 4,4 %. На сённяшні дзень у парламенце Шлёнскага ваяводства арганізацыя мае тры дэпутатскія мандаты [12], што дае магчымасць не толькі вырашаць надзённыя праблемы, але і будаваць доўгатэрміновыя планы, асноўная мэта якіх – рэалізацыя праекта «Аўтаномія-2020». 2020 год – гэта тэрмін, калі Шлёнскае ваяводства павінна атрымаць аўтаномны статус у складзе Польшчы.

Аднак дзейнасць «Руху» вельмі неадназначна ацэньваецца як яго праціўнікамі ў самой краіне, так і прадстаўнікамі сілезскай меншасці за яе межамі. Адны бачаць у

дзеінасці арганізацыі «нямецкі» след, і трэба сказаць, што іх пазіцыя не беспадстаўная. Згодна з рашэннямі Патсдамскай канферэнцыі, тэрыторыя Сілезіі становілася часткай Польшчы, а нямецкае насельніцтва прымусова высялялася. Большасць былых сілезскіх немцаў знайшлі прытулак у ФРГ, федэральны ўрад якой аказваў усебаковую падтрымку створаным імі зямляцтвам. Гэта адпавядала агульнай пазіцыі нямецкай палітычнай эліты аб непрызнанні пасляваенных межаў і неабходнасці вяртання былых жыхароў Усходняй Прусіі, Сілезіі і Судэтай на сваю гістарычную радзіму. На сённяшні

дзень Германія адмовілася ад прэтэнзій на вяртанне зямель і кампенсацыі былым уладальнікам маёмасці, але зямляцтвы працягваюць сваё існаванне і федэральны ўрад аказвае ім спонсарскую падтрымку. Цікава, што сілезскае зямляцтва ў самой Германіі крыху інакш трактуе рост папулярнасці «Руху». На думку яго лідараў, рост колькасці людзей, якія падчас перапісу ў Польшчы аднеслі сябе да сілезцаў, сведчыць пра ціск, які аказваецца там на немцаў: у чалавека не хапае мужнасці назваць сябе немцам і ён запісваецца ў сілезцы. Для многіх гэта адзіная магчымасць пазбегнуць уцягвання ў працэс нарастання этнічнай напружанасці [12].

Дык як разглядаць на сённяшні дзень «феномен сілезкасці» – як «абуджаную» альбо як «палітызаваную» этнічнасць? Адказаць на гэтае пытанне адназначна немагчыма. Дынаміка колькаснага росту прадстаўнікоў сілезскай меншасці сведчыць пра тое, што ўсё больш грамадзян Польшчы гатовы звярнуцца да сваіх гістарычных каранёў. Пры гэтым двойная этнічнасць хутчэй сведчыць пра ўсведамленне складанасці структуры і іерархічнага характару самаідэнтыфікацыі. У гэтым рэчышчы разуменне сябе сілезцам адбываецца на ўзроўні прызнання асобнага рэгіянальнага статусу ў межах польскага этнасу. У большай ступені гэта і ёсць праява «абуджэння» этнічнасці, ці, дакладней, субэтнічнасці.

Аналізуючы палітычныя патрабаванні прадстаўнікоў «Руху за аўтаномію Верхняй Сілезіі», нельга не зазначыць, што «феномен сілезкасці» для іх толькі мабілізуючая сіла. А на першым плане – палітычныя і эканамічныя інтарэсы рэгіянальнай эліты.

Так ці інакш, нявырашанасць сілезскага пытання пагражае стабільнасці польскага грамадства і небяспечная нарастаннем пачуцця варожасці ў сферы міжэтнічных адносін. Вырашэнне гэтай сітуацыі павінна насіць комплексны характар і закранаць усе сферы грамадскага жыцця Польшчы. Але, на жаль, ні кіраўніцтву краіны, ні прыхільнікам сілезскай аўтаноміі сёння не хапае палітычнай волі, каб знайсці кампрамісны падыход да існуючай праблемы, развіццё якой у будучыні спрагназаваць даволі складана з-за мноства магчымых сцэнарыяў, пры гэтым некаторыя з іх могуць мець вельмі негатыўныя наступствы. ■

ЛІТАРАТУРА

1. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 [Электронны рэсурс] / Główny urząd statystyczny. – Warszawa, 2012. – Рэжым доступу: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf. – Дата доступу: 07.11.2012.
2. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 [Электронны рэсурс] / Główny urząd statystyczny. – Warszawa, 2003. – Рэжым доступу: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkaw_2002.pdf. – Дата доступу: 10.11.2012.
3. О национальных и этнических меньшинствах и региональном языке / Закон Республики Польша от 6 янв. 2005 г. [Электронны рэсурс] / Ministerstwo spraw wewnętrznych. – Warszawa, 2012. – Рэжым доступу: <http://www.msw.gov.pl/download/1/2340/rosyjski.pdf>. – Дата доступу: 07.11.2012.
4. Лыкошина, Л.С. Нереальное решение реальных проблем (К вопросу о популизме и национализме в Польше) // Л.С. Лыкошина // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН РАН, 2007. – С. 55–83.
5. Eberhardt, P. Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku / P. Eberhardt // Sprawy narodowościowe. Seria nowa / Polska Akademia Nauk, Zakład Badań Narodowościowych PAN, 1992. – Zeszyt 28. – 2006. – S. 53–74.
6. Jerczyński, D. Historia Narodu Śląskiego: prawdziwe dzieje ziem śląskich od średniowiecza do progu trzeciego tysiąclecia / D. Jerczyński. – Śląsk: Wyd-wo Narodowa Oficyna Śląska, 2003. – 188 s.
7. Ruch Autonomii Śląska [Электронны рэсурс] / Ruch Autonomii Śląska (RAS). – 2012. – Рэжым доступу: <http://www.autonomia.pl/>. – Дата доступу: 09.11.2012.
8. Экономический потенциал // Силезское воеводство – регион Польши [Электронный ресурс]. – Москва, 2012. – Рэжым доступу: <http://silesia.ru/ekonomicheskii-potentsial/ekonomicheskii-potentsial.html>. – Дата доступу: 07.11.2012.
9. Польша официально признала независимость Косово // Новостной портал Lenta.ru [Электронный ресурс]. – 2008. – Рэжым доступу: <http://www.lenta.ru/news/2008/02/26/poland/>. – Дата доступу: 08.11.2012.
10. Международный пакт о гражданских и политических правах // Организация Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – 2012. – Рэжым доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. – Дата доступу: 07.11.2012.
11. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций // Организация Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – 2012. – Рэжым доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml. – Дата доступу: 10.11.2012.
12. Меден, Н. Автономия Верхней Силезии // Фонд Стратегической Культуры (электронное издание) [Электронный ресурс]. – Москва, 2012. – Рэжым доступу: <http://www.fondsk.ru/news/2011/12/02/avtonomija-verhnej-silezii.html>. – Дата доступу: 09.11.2012.